Інститут історії України
Національної академії наук України

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ІІ Міжнародна наукова конференція

ВІЙНА І СОЦІУМ

у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи

ПРОГРАМА ТА ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ

м. Кам'янець-Подільський
27 жовтня 2022 р.

Кам'янець-Подільський
2022

УДК 94(4-191.2; 4-11)355.01+316.3 «04/14»–«17»
Д76

Друкується за ухвалою вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 10 від 27 жовтня 2022 р.)

Відповідальний редактор

Дмитро Ващук

Д76 **ІІ Міжнародна наукова конференція «Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи»**: Програма та тези доповідей (27 жовтня 2022 р., м. Кам'янецьПодільський) / [відп. ред. Д. Ващук], Інститут історії України Національної академії наук України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. 67 с.

У виданні розглянуто широке коло питань пов'язаних із соціовійськовими аспектами середньовічної та ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. Запропоновані матеріали доповідей містять інформацію про типи озброєння, військові кампанії та їх політичний вплив на держави й соціум, формування військ, організацію оборони населених пунктів, повсякденне життя в умовах війни, а також діяльність окремих діячів.

УДК 94(4-191.2; 4-11)355.01+316.3 «04/14»–«17»

© Інститут історії України Національної академії наук України, 2022
© Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022
© Автори, 2022

НАДВІРНІ ВІЙСЬКА ВОЛИНСЬКИХ МАГНАТІВ (за свідченнями інвентарів)

АТАМАНЕНКО ВІКТОР
(Острог)

Початки надвірних (приватних) військових формувань на території Волині та загалом теренах Речі Посполитої залишаються недостатньо дослідженими в окремих національних історіографіях. Терміном «надвірні війська» означують збройні загони, які утримувалися в різний спосіб при дворах магнатів та мали завданням забезпечувати переважно приватні (в особистих цілях власників), але також і державні завдання. Очевидно, існує термінологічна проблема у розрізнюванні (чи ототожнюванні) військ приватних та надвірних. Військовий потенціал магнатів ще не став предметом спеціального дослідження, але в літературі неодноразово розглядалася проблеми боротьби з татарськими нападами, обороноздатності українських земель в цілому, стан оборонних укріплень, окремі надвірні формації тощо.

Надвірні війська не могли не бути достатньо мобільними, оскільки використовувались як під час війни, так і під час миру (коли вирішувалися маєткові, політичні чи особисті справи того чи іншого магната). Виділяють такі функції надвірних військ, як засіб підтримання порядку всередині приватних володінь, охорона та розширення маєтків (сторожа, в тому числі й проти зовнішніх викликів – татарські напади, козацькі та селянські виступи), засіб тиску на державно-політичні інституції (король, сейми та сеймики, елекції тощо), наїзди, участь у війнах Речі Посполитої (починаючи, очевидно з Лівонської війни), участь у війнах на боці іноземних держав чи втручаючись у їх справи (походи в Молдову, події російської Смути). Якісь частини могли виконувати завдання особистої охорони (гвардія). Наявність, чисельність та вигляд війська виконували також представницьку функцію.

Основи формування надвірних військ суттєво не відрізнялися від організаційних-мобілізаційних підстав скликання державних військ (посполитого рушення), оформленого в законодавстві (у відповідних розділах Статутів ВКЛ – «Про оборону земську», сеймових ухвалах тощо). Вони спиралися на структуру магнатського землеволодіння, коли клієнти-землекористувачі мали самі прибувати та виставляли зі своїх посесорських маєтків певну кількість кінних вояків (за термінологією інвентарів «осаджає… коней»), яких не могли не супроводжувати слуги-пахолки. Не зрозуміло, наскільки кількість таких вояків співвідносилася з розмірами та прибутковістю посесій. Так, з більших маєтностей виставлялися козаки чи п'ятигорці, а з менших – гусари (наприклад, з 11 підданих виставлялося 3 козаки, 41 підданого – 4 п'ятигорці, з 9 підданих – 3 гусари; Старокостянтинівщина). Чи можна їх вважати непостійною (приватною – ?) складовою надвірного війська, яку набирали та оплачували посесори не зрозуміло. Самих же ж посесорів як слуг- клієнтів можна вважати частиною сталою. Загальні дані про кількість кінноти, яка виставлялася в разі потреби з посесорських маєтностей кн. Януша Острозького з його володінь у Південно-східній Волині (1615 р.) видно з таблиці.

Волость	Гусари	П'ятигорці	Чемериси
Шульжин	11	11	26
Костянтинів	54	106	20
Красилів	15	14	9
Базалія	35	5	15
	115	136	70

За посесорськими селами продовжували зберігатися характерна для доунійного часу назви «боярські», «зем'ян(ські)», «слуги тримають». ЇЇ збереження опосередковано можуть свідчити про виконання посесорами служилих (як і можливих інших) обов'язків на користь патрона. Вояки надвірного кінного війська отримували платню, яка іноді перевищувала жолд у кварцяному війську. Можливо, в даному випадку йдеться про «посесорських» вояків, які задіювалися тільки для значних, віддалених та тривалих дій.

До постійної складової магнатських військ можна віднести жовнірів замкових залог, міські сотні, сільське (іноді й міське) служиле населення (бояри панцирні та листовні, замкові слуги, татарські загони, «воєнні» стрільці та, можливо, й «лісові» стрільці, гайдуки та побережники). Їх постійність визначалася готовністю будь-коли взяти участь у захисті території тих чи інших володінь чи міст, а для залоги – найманим її характером. Їх кількість також подано в таблиці.

Волость	Бояри, замкові слуги	Побе-режники	Гайдуки	Татари	Татари листовні
Шульжин	8	12	14		
Костянтинів	39	26	34	20	7
Красилів	24	3	27		
Базалія			20		
	71	41	95	20	

Одержувані з маєтків прибутки в разі потреби могли використовуватися для тимчасового найму військ, в тому числі і за межами держави, про що, наприклад, у своєму листі відзначав С. Жолкевський. Він вказував, що через Галичину до кн. В.-К. Острозького проходив піший загін чисельністю близько 300 осіб.

Тимчасовий характер мали й загони піхотні, які набиралися у випадку потреби. Важко говорити про те, на кого покладався цей обов'язок. Скоріше за все опікувався цим власник. Так, відомо, що до складу війська Острозької ординації піхота входила, але про неї нічого не говориться в описаннях посесорських маєтків. В той же час, ще до творення надвірних військ існували «військові» податки з залежного населення – «порохове» та «сторожове», а також «гайдуцьке» «пушкарське». Сплачували його з усіх (і замкових, і посесорських) маєтків волостей. Вони йшли на утримання замку, але могли використовуватися й для набору піхоти. Відтак, в ряді випадків (коли необхідно було розширити військо чи зібрати всі війська Острозької ординації) виникали проблеми мобілізаційного характеру.

Ще одну категорію (рід) надвірних військ складала артилерія. Вона використовувалася для захисту міст та замків (де, відповідно, й зберігалася), але

й у полі. В інвентарних описах переліки гармат виділяються в одну з підрубрик – замкова чи міська «стрільба».

В невеликій кількості збереглися до нашого часу так звані «посмертні» інвентарі. Таким є інвентар Клеванської волості (1604 р.). Він містить перелік рухомих речей, серед яких виділяються військові обладунки («рыштунокъ»), в тому числі й кілька гусарських «рядів».

Наведені вище дані спираються на інвентарні описи волинських латифундій. Вони не можуть містити всіх свідчень про надвірні війська волинських магнатів, але висвітлюють низку з ними пов'язаних питань. Тут не розглядалися питання прибутковості магнатських володінь, але і вони впливали на характеристики надвірних військ і досліджуватися можуть саме на основі свідчень описово-статистичних джерел, якими є й інвентарні описи.

ЗОБРАЖЕННЯ ОБЛАДУНКІВ НА РАННЬОМОДЕРНИХ ШЛЯХЕТСЬКИХ ПОРТРЕТАХ У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ

БЕЗПАЛЬКО ВЛАДИСЛАВ
(Київ)

У колекції живопису Національного музею історії України особливе місце займає збірка історичних портретів. Серед них можемо виокремити портрети представників впливових шляхетських родів Речі Посполитої – аристократів, які володіли значними маєтностями, брали безпосередню участь в управлінні державою та регіонами. Музейне зібрання має як оригінальні полотна, так і пізніші їх копії. Ряд портретованих зображені у захисному озброєнні. В першу чергу це особи, що займали високі уряди, були великими чи польними коронними гетьманами, регіментарями, великими чи надвірними литовськими маршалками, зокрема Ян Тарновський, Стефан Чарнецький, Юзеф Потоцький, Юзеф Пулавський, Януш Антоній Вишневецький, Павло-Кароль Санґушко та ін., або були генералами польського війська та мали почесний уряд великого коронного мечника, як князь Антоній Бенедикт Любомирський. Відтак зображення на полотнах обладунків відображало мілітарний характер їх урядів та разом з такими символами військової й політичної влади, як булава чи жезл, переконливо транслювало глядачеві статус портретованого.

При цьому князі Василь-Костянтин та Януш Острозькі, Януш Збаразький також мають портретні зображення в обладунках. Займаючи уряди воєвод на українських землях та входячи до сенату Речі Посполитої, ці видатні особи відзначилися лицарською звитягою, участю у багатьох військових кампаніях та битвах. Тож зображення українських магнатів, зокрема й у вигляді воїнів, престижно відображало їх кар'єрні та життєві стратегії.